

Hitler. Deel II: De jaren van ondergang 1939-1945.

Robert Duthoy

per vier jaar na het eerste verschijnt, voltooit Volker Ullrich zijn indrukwekkende en magistrale biografie van Hitler. Dit deel bestrijkt de zes jaar vanaf het ontketenen van de tweede wereldoorlog in september 1939 tot de zelfmoord van Hitler eind april 1945. Waar we in het eerste deel Hitler vooral aan het werk zagen als de partijleider die dank zij zijn ongeëvenaard redenaarstalent en feilloos politiek instinct met zijn partij vanuit het niets, erin slaagde via een reeks succesvolle verkiezingen, in 1933 aan de macht te komen om vervolgens een dictatuur te vestigen zien we in dit deel Hitler vooral bedrijvig als veldheer die het grootste deel van zijn energie en tijd besteedt aan militaire stafbesprekingen. Onvermijdelijk nemen in dit deel dan ook de militaire gebeurtenissen en het verloop van de oorlog een grote plaats in. Maar de oorlog maakte het voor Hitler ook mogelijk de twee doelstellingen die hem vanaf het begin van zijn politiek optreden voor ogen hadden gestaan rücksichtslos te realiseren: het verwerven van 'Lebensraum' in het Oosten om het fundament van de Duitse hegemonie over Europa te leggen en het verwijderen van de Joden uit Duitsland en Europa. Zoals in het eerste deel ligt de focus op Hitlers persoonlijkheid want zoals Ullrich schrijft (blz. 10): 'zonder de fatale rol die hij had, zouden we noch het verloop van de oorlog noch de weg naar de Holocaust afdoende kunnen beschrijven en verklaren. Daarom is het essentieel om in de afgronden van zijn karakter af te dalen -de complexen, obsessies en moorddadige drijfveren die zijn denken en handelen bepaalden'.

Tot in het najaar van 1941 verliep de oorlog voor Hitler succesvoller dan zelfs de grootste optimist in het Duitse kamp ooit had kunnen dromen en het Duitse leger snelde van overwinning naar overwinning. Maar vanaf eind 1941 kwam de kentering toen het offensief van het Duitse leger vastliep in Rusland en de militaire kansen begonnen te keren. Van dan af moesten de Duitsers eerst af en toe en vervolgens voortdurend veroverd terrein prijsgeven en uiteindelijk werd ook Duitsland zelf onder de voet gelopen door de geallieerde legers. In dit verband is een van de meest intrigerende vragen in hoeverre de militaire successen en nederlagen in de eerste plaats aan Hitler te danken en te wijten zijn. Ullrich gaat in tegen de stelling die vele Duitse generaals in hun naoorlogse memoires verdedigden als zou de schuld voor de militaire nederlaag uitsluitend bij Hitler te vinden zijn. Om die stelling te weerleggen besteedt de auteur speciale aandacht aan de verhouding tussen Hitler en de Wehrmachtse elite en gaat hij na in welke mate de generale staf bij zijn strategische beslissingen betrokken was. Ook de beweringen van de generaals dat zij zich niet konden verzetten tegen de oorlogsmisdaden gepleegd in Polen en de Sovjet-Unie worden kritisch onderzocht net als de vaak verdedigde stelling dat de verantwoordelijkheid voor Endlösung alleen in de schoenen van Hitler en zijn directe medewerkers moet geschoven worden. Op grond van recent onderzoek stelt Ullrich dat de kring van Duitse en Oostenrijkse medewerkers aan de uitmoording van de Joden mag geschat worden op een 200.000 à 250.000 personen waarbij men nog de miljoenen profiteurs en anderen die voordeel hadden bij de moord op de Joden mag voegen.

In het eerste deel verantwoordde Ullrich de bestaansreden van een nieuwe biografie zo kort na het

magnum opus van Ian Kershaw door te wijzen op het originele van zijn invalshoek die de

persoonlijkheid van Hitler, die bij Kershaw onderbelicht was gebleven, centraal stelt. Omdat na het verschijnen van het eerste deel een nieuwe omvangrijke biografie van Hitler het licht zag acht Ullrich het aangewezen te verduidelijken hoe hij staat tegenover het uitgangspunt van P. Longerich. Waar Longerich ervan uitgaat dat Hitlers unieke positie berustte op het uitgebreid gebruik van de machtsmiddelen van de dictatuur die hem een ongekende handelingsvrijheid heeft gegeven zodat Hitler alle teugels in handen hield en zich dan ook intensief bezig hield met de dagelijkse gang van zaken, is Ullrich daarentegen van oordeel dat tegen deze visie voornamelijk twee bezwaren kunnen aangevoerd worden. Vooreerst dat Hitlers leiderschapstijl vaak beperkt bleef tot vluchtige opmerkingen die dan door zijn 'satrapen' werden opgepakt en vertaald in Führerbevelen. Vervolgens dat Longerichs beeld van een almachtige dictator die naar believen de bevelen kan uitdelen de samenleving van het Derde Rijk onderbelicht. Longerich ziet over het hoofd dat Hitlers macht niet uitsluitend berustte op de repressieve instrumenten van de dictatuur maar ook op het feit dat grote delen van de Duitse bevolking bereidwillig hun Messias volgden die hun wensen en verlangens leek te vervullen. Een van de grondstellingen van Ullrich is daarentegen dat Hitler zijn doelstellingen nooit had kunnen verwezenlijken als hij niet gewillige helpers had gevonden in bijna alle instellingen van de nazistaat en in brede lagen van de Duitse maatschappij. Daarom besteedt Ulrich dan ook voortdurend aandacht aan de maatschappelijke context en gaat hij nauwgezet na hoe de bevolking reageerde op het verloop van de oorlog en op de effecten die dat had op de acceptatie van het regime en op de populariteit van de Führer.

Het boek omvat, na het inleidend hoofdstuk, achttien hoofdstukken. In veertien daarvan (1 tot 8, 10 en 11, 13 en 14, 16 en 17) wordt in chronologische volgorde het verloop van de gebeurtenissen en dus hoofdzakelijk van de tweede wereldoorlog, gevolgd en nauwgezet beschreven met de focus op de rol van Hitler. Deze reeks hoofdstukken wordt driemaal onderbroken voor een systematisch-analytisch hoofdstuk. In hoofdstuk 9 (Totale oorlog en volksgemeenschap) gaat de auteur na in hoeverre het Hitler en zijn paladijnen lukte om ook bij de naderende nederlaag, de steeds heviger bombardementen en groeiende economische tekorten massale loyaliteit te verzekeren. Hoofdstuk 12 (De Berghof- gemeenschap in de oorlog) beschrijft hoe de dictator ook tijdens de oorlog in de kring van zijn intimi een rudimentair privéleven in stand probeert te houden maar ook hoe daar vergaderd werd over de militaire situatie en fundamentele besluiten over de oorlogvoering en de uitroeiingpolitiek werden genomen. In hoofdstuk 15 (De aftakeling van een dictator) onderzoekt Ullrich of er in Hitlers persoonlijkheid veranderingen waarneembaar zijn gedurende de oorlog en zo ja, welke. Daarbij gaat de auteur uit van de veronderstelling dat het beslissende keerpunt in de militaire situatie niet -zoals veelal staat te lezen - bereikt werd met de overgave van het Zesde Leger in Stalingrad eind januari - begin februari 1943 maar al met het mislukken van de operatie Barbarossa in het najaar en de winter van 1941. De auteur tracht een antwoord te geven op vragen als: Hoe beïnvloedden de militaire tegenslagen het zelfbeeld en de fysische en mentale toestand van de door succes verwende dictator? Hoe valt te verklaren dat hij zijn aanspraken op de macht kon handhaven zonder dat zich een oppositie ontwikkelde, hoewel hij steeds vaker openbare optredens vermeed en een onzichtbare figuur werd voor de volkskameraden?

De dertig bladzijden van het achttiende en laatste hoofdstuk (blz. 579-608) en inzonderheid de bladzijden 585-608 verdienen een plaats in iedere bloemlezing van teksten over Hitler en zouden in ieder geval moeten gelezen worden door eenieder met belangstelling voor het fenomeen Hitler. In dit hoofdstuk maakt Volker Ullrich de eindbalans op van Hitlers optreden in de geschiedenis en vraagt zich af wat nu Hitlers plaats is in de wereldgeschiedenis: 'Hoe was het mogelijk dat een politicus van het slag van Hitler de macht in Duitsland kon veroveren, er zijn onbeperkte dictatuur kon vestigen en de wereld in een ongekende catastrofe kon meesleuren?' Volgens Ullrich 'zal het antwoord altijd weer bij de persoon Adolf Hitler zelf moeten gezocht worden. Wat er destijds is gebeurd, is zonder hem niet denkbaar. Zijn biografie is een bijzonder markant voorbeeld van de invloed die één enkel individu op de loop van de geschiedenis kan uitoefenen. Juist daarom moet men de persoonlijkheid van deze man, met al zijn eigenaardigheden en zijn gedrag nauwkeurig onder de loep nemen, zonder daarbij overigens de omstandigheden die zijn uitzonderlijke opkomst mogelijk maakten, te veronachtzamen'.

Voor een poging tot verklaring wijst Ullrich vooreerst op de onmiskenbare talenten van Hitler: zijn redenaarstalent en een hoog ontwikkelde intuïtie voor de effectieve inscenering van zijn optreden, zijn groot organisatietalent en een uitzonderlijk politiek talent dat hem tot een van de koelbloedigste, meest geslepen en doelgerichte Europese beroepspolitici maakte. Maar 'het fenomeen Hitler kan niet alleen worden verklaard uit zijn manier van denken en handelen; het kan alleen begrepen worden als men tegelijkertijd de sociale pathologie van de Duitse maatschappij erbij betreft. Pas in de wisselwerking tussen individuele en collectieve gevoeligheden laat zich het geheim van zijn opkomst en ontegenzeggelijk grote aantrekkingskracht verklaren.' Hoe dit nu concreet in zijn werk is gegaan wordt door de auteur nauwkeurig en overtuigend beschreven en geanalyseerd. Daarbij stelt zich ook de vraag hoe groot de instemming met Hitler en zijn regime daadwerkelijk was. Het begrip 'instemmingsdictatuur' lijkt daarbij aangewezen omdat het de hoge graad van consensus tussen Hitler en grote delen van de Duitse bevolking althans in de jaren 1933 tot 1939 tot uitdrukking brengt.

Dit brengt de auteur tot de volgende essentiële vraag of Hitlers heerschappij paste in de continuïteit van de Duitse geschiedenis dan wel daarmee zij daarmee een radicale breuk vormde? Zijn antwoord hierop is genuanceerd. Enerzijds kon Hitler op veel terreinen voortborduren op hetgeen al tijdens het Duitse Keizerrijk was overdacht en in de praktijk gebracht, vooral wat betreft de twee meest fundamentele elementen uit Hitlers wereldbeschouwing: zijn antisemitisme en de eis van Lebensraum in het Oosten maar anderzijds steeg Hitler daar ver bovenuit want het moorddadige, ideologisch gekleurde fanatisme dat hem dreef en de monstrueuze misdaden die eruit voortkwamen waren zonder precedent. Ullrich besluit dan ook (blz. 599): 'Hitlers heerschappij past in de continuïteit van de Duitse geschiedenis, maar vormde er tegelijkertijd een fundamentele breuk mee.'

Tenslotte (blz. 599-608) stelt Ullrich de vraag aan de orde of men Hitler 'groot' mag noemen en vergelijkt daartoe zijn optreden met Napoleon en Stalin. Hij besluit zijn biografie met de woorden: 'Het geval Hitler blijft voor alle tijden een waarschuwing. Als het ons iets leert, dan dit: hoe dun het vlies is dat de beschaving scheidt van de barbarij - en waartoe mensen in staat zijn als alle rechtstatelijke en morele normen buitenspel worden gezet en ze zonder enige restrictie over het leven van andere mensen kunnen beschikken.'

Alle kwaliteiten die we aanstipten in onze bespreking van het eerste deel zijn ook hier aanwezig en maken van de lectuur van dit boek een absolute must voor wie ook maar enige belangstelling heeft voor de geschiedenis van de twintigste eeuw. Volker Ullrich heeft met deze volumineuze biografie, waarvan de lectuur op geen enkel verveelt, een intellectuele krachttoer verwezenlijkt die tot de hoogtepunten van de geschiedschrijving van onze tijd mag gerekend worden. Voegen we hier nog aan toe dat inmiddels een dunbladuitgave met beide delen in één band is verschenen.

Volker Ullrich, Hitler. Deel II: De jaren van ondergang 1939-1945. Amsterdam
Met dit tweede deel dat am- Antwerpen, De Arbeiderspers 2019. 775 blz. 45 €.